

Балканолошки институт Српске академије
наука и уметности, Београд

DOI 10.5937/kultura1755013J

УДК 391.8:316.7

оригиналан научни рад

АРХЕТИП МАСКЕ

Сажетак: Маскирање није само антрополошки феномен јер идентичне мимикричне појаве у природи упућују на универзални животни принцип који се само на посебан начин потврдио и у човековој социјалној, културној и духовној реалности. Добијајући не само свој значај, већ и одговарајуће значење у тој реалности, маска је архетипски израз људске тежње ка остварењу већег степена извесности у познатом свету и померања његових постојећих граница. Маскирање је постало начин преиспитивања могућности да се буде други и другачији у процесу идентитетског самопотврђивања у којем је човек испољавао и своју сенку. Реалност виртуелног света доказује да скривање иза броја или лозинке пружа потребну сигурност од агресије али и омогућује тако маскираном нападачу да испољи своју тамну природу и другима наноси штету и чини зло.

Кључне речи: мимикрија, култура, хришћанство, религија, архетип, лицемерје, виртуелно

Препознато и у мимикричним појавама у природи, маскирање је конкретизација принципа везаног за опстанак живих бића који претходи човеку и његовом настојању да свесно сакрије себе и своје лице да би се привремено заштитио и приказао као други. Мотивисано осећањем угрожености и потребом да се оствари жељена корист, маскирање има дугу природну и културну прошлост. Прилагођавање свог изгледа средини да би се смањила опасност од нападача, мимикрија је средство којом се користе и агресори да би лакше дошли до плена. Развијено још у биљном и животињском свету, скривање је било начин индивидуалног преживљавања и опстанка врсте, а фасцинантни примери њиховог преурашавања спадају у природно искуство уткано и у човекову нагонску тежњу да привремено сакрије себе и буде други. Такво понашање у првобитним социјалним односима претходи пракси стварања маски и маскирања, а траг тог еволутивног процеса изражен је и у потреби данашњег детета за скривањем и приказивањем себе другачијим, пре откривања

и добијања маске као реквизита игре. Сагледано, дакле, као несвесна колективна форма која као наследна духовна матрица омогућује његово спонтано репродуковање, маскирање проистиче из архетипске несвесне предиспозиције за оваквим понашањем.¹ У тежњи природе да се прикрива и човеком настојању да је открива, садржана је и дубока људска потреба да смешта своју природу иза маске њеног културног преобликовања.

Потенцијал ирационалног

Иако се исказује и непосредним прагматичким ефектима, основни и дубински мотив маскирања остаје тајанствен. Човек себи остаје непознат, а одговор на ту упитност је преиспитивање могућности самоодређења. Скривајући своје, он истиче друго лице, као израз потребе за потврђивањем другог, непознатог дела себе. Свака маска актуализује ту могућност његове другости, као другополности, или другодуховности, која не постоји као датост коју треба пронаћи у наивном схватању да би је требало само открити и спојити се са тим недостајућим делом себе. Стављајући ритуално маску, он привремено постаје други, али тај повремено одговор на упитност идентитета проистиче из обрасца понављања чина маскирања. Маском, заправо, он не преиспитује само своју другост, већ првенствено могућност да то буде као одговор на сталне промене у њему и свету око њега. Маскирањем се истражује потенцијал другости, могућност његовог остварења у контексту потребе за претварањем и прерушавањем. Маска је зато својеврстан магијски реквизит којим се настоји утицати на стварност задобијањем сагласности и наклоности оног другог и непознатог за остварење сопствених циљева.² Њена конкретизација објављује укидање свих других идентитетских могућности за које она постаје симбол у комуникацији са тајанственим силама природе.

Промене којима је изложен и које иницира, оцртавају увек другачији свет али тек свестан своје могућности да га и сам мења и ствара, човек помера реалност изван границе познатог. Пут овладавања тим непредвидивим аспектом реалности почиње искораком у непознато који није увек свестан и промишљен чин, већ несвесно и нагонски започета авантура са неизвесним исходом. У древном миту је исказана та димензија човекове ирационалности која је у појединим околностима моћнија од његове снаге да јој се одупре. Тако, на

1 Jung, K. G. (2003) *Arhetipovi i kolektivno nesvesno*, Beograd: Atos.

2 Jovanović, B. (2005) *Magija maske, Bliskost dalekog*, Novi Sad: Stylos, str. 91.

пример, упркос договору са Хадом, да се неће окретати за Еуридиком док је не изведе из света мртвих, Орфеј пред самим излазом крши договор, осврће се за њом и у том трену она заувек остаје у доњем свету. Ирационално у овом митском песнику надвладао је рационалне разлоге да поштује договор и правило света у којем се нашао, а његово окретање да би пре времена видео своју жену имало је за последицу да је трајно изгуби. Идентично понашање изражено је и у старозаветном миту о Адама и Еви, који упркос Божјој забрани посежу за плодом са дрвета знања, због чега су протерани из Раја. Ова казна је цена којом је плаћено знање, односно свест о значењу како голотиње и потребе да се она сакрије смоквиним лишћем, тако и читавог овог чина због којег су потом покушали да се сакрију и од Бога.³

Једна од порука ових митова је да је несвесно јаче од свесног, и да се вођен снагом ирационалног човек не мири са границама постојећег света у којем је нашао извесност. Снажно и дубоко мотивисан да прекорачи те границе и прекрши важећа сакрализована правила и законе, чији су чувари највиши ентитети, он то и чини без обзира на последице које битно мењају његов дотадашњи живот. Суочен са том силом у себи и изван себе, он комуницира са њом прикривајући своје право лице, да би под маском као неко други лакше учинио оно што не би урадио у оквиру свог познатог идентитета. У том смислу маска, није само идеализована представа којом се појединац представља пред другима, да би се показао бољим него што стварно јесте, већ и заштита свог лица, свог идентитета, како би као други у групи маскираних чланова неког тајног друштва, попут чланова Кју Кју клана, могао да испољи своју латентну агресивност према другим.

Маскирани богови

Пројектујући динамику доживљеног процеса у реалност за коју је осећао и веровао да постоји изван граница видљивог, материјалног и чулно непосредно опипљивог света, човек је и натприродним бићима придавао склоности за претварањем, прерушавањем и маскирањем. Те особине својствене су не само првобитним анимистичким духовима, већ и потоњим натприродним ентитетима, паганским божанствима и монотеистичким Боговима. У свом четворотомном капиталном делу под називом *Маске Бога*, утврђујући да мит има карактеристичну метафизичку, космолошку, социлошку и психолошку функцију, а да се изражава речју, обредом и

3 (1992) Прва књ. Мојсијева, Постање, 2, 7–10, *Свето писмо Старога и Новога завјета*, Београд: Британско и инострано библијско друштво.

сликом, Кембел сматра да многе слике Божије постоје као његове маске јер у разним културама и традицијама оне само скривају и откривају највишу стварност.⁴ Те различите маске, говоре, у ствари, сличне приче о стварању света, његовој пропасти, смрти, васкрсењу, доласку Бога, а сви митови потичу, у ствари, од једног мономита који варира у мноштву верзија. У том контексту се и архетипски херој, познат и раширен у традиционалним митологијама, испољава у хиљадама ликова које као маске изражавају његова бројна лица.

Јединствено осећање о наднаравном бићу изражено у многим представама које се мењају, тематизовано је у митовима о моћи преображаја и самих богова. Познато је, на пример, Зевсово прерушавање у његовим љубавним авантурама, али је врховни бог старогрчког пантеона био и сам жртва обмане своје жене Хере која се претворила у неодољиву лепотицу. У старој српској религији постојало је и веровање да се и највише божанство прерушава у обичне људе, путнике који траже преноћиште. Једна од теорија гостопримства,⁵ заснива се на тумачењу епифаније и страху од негативних последица уколико се маскираном богу не пружи коначиште. Скривен иза обичног путника или неугледног просјака, бог под маском другог искушава појединце и установљује обичај гостопримства битан за људску комуникацију са непознатим. Према се у паганским религијама божанства стално преображавају, одражавајући тиме начело природне промене као начин постојања света, потоња монотеистичка схватања утицала су на формирање представе о створеном свету као статичном и непромењеном, а принцип промене је везан за божјег супарника, ђавола, коме је својствено прерушавање и маскирање.⁶ Ђаво се прикрива и приказује у неком другом облику којим тежи да искуша и обмане наивног. Тим својим лукавствима само потврђује себе, јер је његово име лукави, а молитвом тражи се од Бога помоћ за спас од његовог супарника, лукавог демона.

Уколико је стварањем света потврдио себе, Бог је природом исказао један аспект свог идентитета, па се она може сматрати његовом маском која скрива његову суштину, његово

4 Campbell, J. (1960, 1962, 1964, 1968) *The Masks of God, I – IV; I Primitive mythology; II Oriental mythology; III Occidental mythology; IV Creative mythology*, London: Secker & Warburg.

5 Чајкановић, В. (1994) Гостопримство и теофанија, *Студије из српске религије и фолклора 1910–1924*, Сабрана дела из српске религије и митологије, књига прва, Београд: Српска књижевна задруга, Београдски издавачко-графички завод, Просвета, Партеон.

6 Јовановић, Б. (2016) *Антропологија зла*, Београд: HERAedu, стр. 59-70.

право лице, оличено у законима. И управо су ти закони оно божанско у универзуму који се настоји открити. Трагање за свеопштим законом је тражење Бога, чија је суштина недоступна човековом уму који је поима, према схватању Василија Великог а потом и исихастичког учења израженог у делима Григорија Паламе, само посредством божанских енергија. Међутим, када је Бог постао човек, онда присутност суштине није је учинила и лакше спознатљивом. Порука из Делфијског пророчишта: „Упознај самог себе” добила је ново значење великог и тешко остварљивог циља скривеног иза маске са којом се човек поистовећује у стварању сопственог идентитета.

Празнично и театарско

У архаичном свету поистовећивање са другим ентитетом из митске реалности одвија се у празничном амбијенту, под дејством халуциногенних средстава или опијата, уз ритам игре и звук песме који учеснике доводе до трансa. Празнична суспензија важећих социо-културних правила, омогућује маскираним члановима заједнице да чине оно што до тада није било допуштено. Током трајања празника, они се ослобађају потиснутог, а сама заједница на тај начин неутралише субверзивни набој који би је могао довести у питање. Привременим рушењем свог и преузимањем другог обличја манифестује се колективни празнични принцип социјалног и културног обнављања колектива. У време празника, када се сви појединци маскирају, читава заједница, у ствари, ставља своју празничну маску и постаје нешто друго, различито од оног колектива у уобичајеном животу. Та пракса постоји и у развијеним земљама, попут Швајцарске, у којој је током трајања празника дозвољено и необично понашање међусобног симболичког ударања гуменим чекићем праћено узвицима: ми–ми.

Уобичајено је, дакле, да се током празника чланови колектива маскирају, макар то било само симболично, стављањем неког знака на лицу. У оквиру празничне праксе онеобичавања стварног, маскирање је било посебно значајно. У обреду посвећеном Дионису, учесници свечаности су бојили лице црвеним биљним соковима и прекривали га лишћем. Карактеристично за дионизијске обреде, ношење маске је везано за античке позоришне почетке. Позоришне маске, персоне, направљене од коре дрвета, биле су битан чинилац театра, јер су их глумци у Грчкој и Риму, носили током извођења драме. Чланови хора у грчкој драми такође су носили маске, јер је и хор био један од ликова повезан са радњом и оличавао важећа традиционална друштвена схватања.

Маске, како чланова хора, тако и богова и хероја, оличавале су карактере ликова и имале своје дефинисане типске одлике, лако препознатљиве и добро познате гледаоцима.

Маскирање и ношење маске није само физички чин, већ као начин понашања израз психолошког стања, карактеристично стање свести у лиминалној фази неодређености, односно прелаза из једног у друго стање или статус.⁷ Сагледано у психолошкој равни као део животног процеса сталног претиспитивања и потврђивања себе у променама, маскирање и демаскирање прати формирање личности. Маскирањем се појединац удаљава од себе да би, искуствено богатији, потврдио свој идентитет, свестан да само уколико се мења и памти себе остаје исти. Будући да личност настаје у релацији са другим, оним „Ти”, тек у тој интеракцији постајући „Ти”, она потврђује своје „Ја”⁸ и утврђује лимите свог самопотврђивања. У искуству са другим, стицањем искуства другог, појединац интегрише оне потенцијално другачије могућности свог идентитета, и постаје целовита личност. Уколико се средства прилагођавају циљу, а не да циљ оправда средства, онда је у контексту превазилажења искушења нижег да би се остварио неки виши циљ и маскирање израз тежње да се постане целовита, кохерентна и за стварне животне подвиге спремна личност.

Искушења дволичја

У оквиру реалног односа према себи, маскирањем се у другом као конкретном двојнику открива могућност да се буде другачији. У том свом другом „ја”, спознаје се потенцијал да се оно и буде у контексту једне од бројних идентитетских алтернатива већ формираној представи о себи. Преузимајући привремено пожељни идентитет појединац скрива и штити онај прави, а постајући оно што није, престаје да буде оно што јесте. Најпре у обреду, а потом и у игри, маскирање га ослобађа од дотадашњег идентитета, али се тиме и привремено заробљава у другог. Зависно од чврстине граница „ја” које сматра својим идентитетом, он може да буде сигуран у његову постојаност пред изазовима и искушењима које га доводе у питање и оспоравају.

Из потребе да се сакрије, прикаже другачијим него што стварно јесте и прилагоди се неповољној ситуацији, човек под маском постаје дволичан, лицемеран. Моралним релативизмом, преузимањем другог гледишта, маскира се и уместо

7 Марјановић, В. (2008) *Маске, маскирање и ритуали у Србији*, Београд: Чигоја штампа, Етнографски музеј, стр. 15.

8 Buber, M. (1977) *Ja i ti*, Београд: Vuk Karadžić.

лица представља образином. Уколико је образ симбол морала, честитости, постојаности, онда његовим губљењем лице добија други изглед, постаје непрепознатљиво, а везе оставрене под маском долазе у питање када се жели да упостави прави животни однос. Тада се скида маска или она неминуно пада откривајући право лице и намеру оног који га је до тада скривао. Лицемерје, дволичност, фарисејство претпоставља маску, кринку, па се њеним скидањем демаскира, раскринкава понашање и стварне намере појединца.

Исус с правом жигоше фарисеје због њиховог лицемерја, јер се настоје људима приказати као праведни, док су изнутра пуни безакоња.⁹ Сликвито се изражавајући, он вели да чистећи само споља своје чаше и зделе, они их остављају неопраним изнутра од грабежи и неправде,¹⁰ па им зато и поручује да их најпре изнутра треба очистити да би биле и споља чисте.¹¹ У снажној слици да таквим понашањем наликују на окречене гробове, који су само споља улепшани, док су унутра пуни мртвачких костију и сваке нечистоће,¹² Исус жигоше лицемерје фарисеја који су управо таквим понашањем постали синоним за дволичност. Њихове маске које оличавају морални релативизам падају пред потребом универзализације етичких начела. Да ли је појединац на том путу или није сазнаје одговором на једноставно питање: Да ли ће помоћи уроженом који не припада његовој интересној групи, са којом је његова заједница у сукобу и непријатељству, и да ли ће осудити припадника сопственог колектива због злочина који је учинио припаднику другог колектива? Иако се под маском лажног хуманизма појединац декларативно настоји представити у најповољнијем светлу, испит конкретних околности показује и оне његове прикривене склоности које се тада испољавају.

Лицемерје је лажно представљање себе, другачијим него што појединац стварно јесте. Иако свестан да игра улогу другог, да би обмануо и слагао, он то може чинити и несвесно пре него и дође на идеју да тако нешто може да учини. Он није увек лажљивац који, иако је зна, прикрива истину о себи и лажно се представља, већ и онај који не познаје довољно себе и представља се у другачијем, у повољнијем светлу. Маскирањем свог, појединац се скрива иза неког другог лица, оличеног маском којом се настоји представити

9 (1984) Јеванђеље по Матеју (Мт) 23, 28. *Нови завјет*, Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве.

10 Мт 23, 25.

11 Мт 23, 26.

12 Мт 23, 27.

и друге уверити у тај свој приказани идентитет: да је оно што фактички није. Маском уместо свог лица, он се лажно представља, а та неискреност у социјалној комуникацији је и вид заштите од других који се представљају на исти начин. Међутим, било да је носи свесно или несвесно, маска га само привремено штити јер када она падне долази до изражаја реалност у којој се показује право лице особе. Криза и неизвесност су искушења која доводе до ситуација када маске неизоставно падају и када се показује ко је ко.

Условљено животном несигурношћу, претећом опасношћу и страхом од другог, маскирање је начин опстанка слабих пред агресивношћу моћних који се такође користе прерушавањем у околностима када треба лакше да остваре своје циљеве или легализују употребу своје моћи. Вук из народне бајке уме да се преподоби пред јарићима, да одглуми и њихову мајку, како би дошао до плена. Међутим, без обзира на њену величину, моћ се исказује према другом који може бити фасциниран њоме и без њене непосредне употребе. Диктирана са врха власти, и њена голотиња може се доживети као ново одело. Празнина као пуноћа, није владарева маска, већ представа подчињених без одважности да виде реалност каква јесте, па сугерираном лажи прекривају обнаженог моћника, полуделог у својој охолости и зато без потребе да се више скрива иза маске. Власт својом моћи фасцинира њене носиоце, али делује хипнотишуће и на потчињене који учествују у ритуалу колективног самообмањивања.

Политичка арена је незамислива без хипокризије, двоструких стандарда, непринципијелног понашања. Врхунац дволичности у међународним односима представљају двоструки стандарди и поступци који се пропгирају под једним циљем, а суштински имају супротно значење. Под маском одговора на наводну агресију, или због претње агресијом започињу и данашњи ратови¹³ у којима се сукобљене војске служе истоветним маскирним униформама.

Маскирањем се привремено постаје други да би се заварео агресор и одустао од напада. У том процесу, слабији се као

13 Нелегалну и бруталну агресију на СР Југославију, односно Србију и Црну Гору, започету 24. марта 1999. године НАТО пакт је извршио под маском хуманитарне интервенције назване „Милосрдни анђео” – а изворно „Племенити наковањ”, да би наводно заштитио угрожене Албанце на Косову и Метохији од српске војске и полиције које су се легално супротстављале албанским терористима. Под маском уништавања наводног оружја за масовно уништење и заштите својих угрожених интереса, САД су са својим западним савезницима напале Ирак 2004. године, свргле и погубиле председника Садама Хусеина и због остварења својих економских циљева везаних за обезбеђивање јефтине нафте дугорочно дестабилизовале ову земљу.

потенцијална жртва несвесно и свесно поистовећује с агресором, прима његову веру, културу, поглед на свет, само да би се спасао од њега. Иако та идентификација може бити само привремена, кетменска, са очуваним памћењем свог идентитета који се у повољним околностима поново обнавља, заробљавање себе у другог најчешће је неповратан процес, а привремени самозаборав постаје трајна амнезија праћена самопорицањем.

У виртуелном свету

Када се појединцу пружи прилика да под притиском оног другог, потенцијално још нереализованог, па зато више као креативна могућност него јасна представа о том свом двојнику, буде тај други, он је пред искушењем да одбаци своје дотадашње лице. Уколико су те искушавајуће снаге веће од његове моћи да им се одупре, он ће им подлећи и прихватити да се под маском понаша у складу са њеним захтевима и правилима. У време кризе свести, утицаја опијата или халуциногена, као и током сневања, када границе ега ослабе, појединац губи себе и постаје тај други, али тада ретко чинећи оно што би могло задивити Бога, најчешће ради оно што може постидети ђавола, због чега се касније и сам стиди и каје.

У време када је виртуелна реалност постала и социјално реалан простор, и када последице поступака учињених у тој реалности добијају своју материјалну конкретизацију, појединци су у прилици и да у стварном свету остваре своје давнашње снове. Могућности самопреобликовања, потискивањем свог природног и задобијањем пожељног изгледа данас је реалност и стандард за личности са естраде и многе који се баве глумом, политиком, спортом. Коришћење ботокса, пластичне хирургије и силикона, исправљају се боре, коригују и наглашавају поједини делови лица и тела. У тежњи да потпуно промени изглед, подмлади се и пролепша, човек новом маском привремено побеђује природу и процес старења. Међутим, да борба тада није и окончана показује природа која узвраћа ударац и иза разорене маске показује човеков непрепознатљив, застрашујући изглед. То више није слика Доријана Греја која се мења, док његово лице остаје младо, већ јединствена животна стварност у којој је и масци поистовећеној са лицем истекао рок трајања.

Међутим, оно што није оствариво у реалном, могуће је у виртуелном свету у којем појединац маскира оно што стварно јесте и представља се онаквим какав у стварности није. Дајући прилику свом двојнику да га представља, он се дигитално удваја, и води паралелне животе у одвојеним

световима. Прихватајући да буде други, уместо свог имена, у којем је садржан његов идентитет, прихвата маску у виду броја, шифре или лозинке, коју истиче као себе. У свету у којем појединац постаје број, свако добија, у ствари, маску за своју социјалну, културну и моралну мимикрију. Читава комуникација у дигиталном свету је својеврстан маскенбал људске неаутентичности, али оснажене порукама и сазнањима да човек ствара себе и свој идентитет. У трагању за собом, он не налази неки до тада прикривени, непознати идентитет, већ открива оно што у процесу трагања за њим створи. Преиспитујући себе, несигуран је у оно што је сматрао да јесте, лако пристаје да буде и други у неизвесном свету који је у глобалном преиспитивању, идентитетској кризи и немогућности утврђивања и доследне примене принципа права и хуманости. У таквој несталној и превртљивој стварности, принцип опстанка се заснива не само на животној прагматичности, већ и на моралном конформизму као начину сталног прилагођавања релативизованим етичким и хуманим принципима. Читав човеков живот протиче у претварању и стицању вештине да се што убедљивије претвори и буде онај други, различит од оног који он јесте. Исход овог процеса је лицемерни свет, каквог га знамо, у којем се човек као појединац и потенцијална личност приноси на жртвеник опште хипокризије, појединац принуђен да већ са првим корацима започне своје претварање. И тек када ставља или одлаже маску, пред питањем ко је он, открива након потрошеног права на претварање и маскирање и своје право на идентитет. Оно подразумева не само да буде оно што јесте већ и да потврђује себе упркос околностима које настоје да му наметну пожељну маску уместо његовог лица и претворе га у неког другог.

ЛИТЕРАТУРА:

- Buber, M. (1977) *Ja i ti*, Beograd: Vuk Karadžić.
- Jovanović, B. (2005) *Magija maske, Bliskost dalekog*, Novi Sad: Stylos.
- Јовановић, Б. (2016) *Антропологија зла*, Београд: HERAedu.
- Jung, K. G. (2003) *Arhetipovi i kolektivno nesvesno*, Beograd: Atos.
- Campbell, J. (1960, 1962, 1964, 1968) *The Masks of God, I – IV; I Primitive mythology; II Oriental mythology; III Occidental mythology; IV Creative mythology*, London: Secker & Warburg.
- Марјановић, В. (2008) *Маске, маскирање и ритуали у Србији*, Београд: Чигоја штампа, Етнографски музеј.
- Miloš, Č. (1985) *Zarobljeni um*, Beograd: BIGZ.

(1984) *Нови завет*, Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве.

(1992) *Свето писмо Старога и Новог завета*, Београд: Британско и инострано библијско друштво.

Чајкановић, В. (1994) Гостопримство и теофанија, *Студије из српске религије и фолклора*, Сабрана дела из српске религије и митологије књига прва, Београд: Српска књижевна задруга, Београдски издавачко-графички завод, Просвета, Партенон.

Bojan Jovanović

Institute for Balkan Studies of the Serbian Academy of Sciences and Arts,
Belgrade

THE MASK ARCHETYPE

Abstract

Masking as a phenomenon is not only anthropological since identical mimics in nature point to a universal life principle which also confirms itself in the social, cultural and spiritual reality of humans. In addition to its own meaning, a mask gains another meaning in this reality, as an archetypal expression of human desire to achieve greater eminence in the known world but also to push the existing limits. Masking has become a manner for exploring the possibility of being someone else or someone different in the process of asserting one's identity, where both a man and his shadow can be expressed. Reality of the virtual world proves that hiding behind a number or a password provides the necessary safety from aggression but also enables the masked aggressor to express their dark side, causing damage or harm to others.

Key words: *mimicry, culture, Christianity, religion, archetype, hypocrisy, virtual*